

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 2, No. 58, Summer 2023

 [10.22108/rppl.2023.135625.2157](https://doi.org/10.22108/rppl.2023.135625.2157)

(Research Paper)

New and Unknown Military Words in *Adab al-Harb va al-Shaja'ah*

Hamid Pooladi*

Hossein Aligholizadeh**

Abstract

Adab al-Harb va al-Shaja'ah, the valuable work of Fakhr Modabber, is the oldest known Persian text on war etiquette. Considering the age of this work and its inclusion of unknown military words and terms, many of which have Indian roots, it is an undeniable necessity to review this book in terms of terminology and semantics. By studying the book with a lexicographical approach, it became clear that many of these words have not been explained in any sources; therefore, in the present study, some newfound military words are extracted, introduced, and analyzed. The first step in our exploration is to study *Adab al-Harb* and to extract unrecorded words in the field of the mentioned issues. In the next step, by a library study method and searching in various related sources, pieces of evidence if any, were collected. In the final step, some words were analyzed and their identities were revealed, and some due to the obviousness of their meanings or the lack of sufficient information, which includes more than fifty words, were just introduced. In general, all these words are new and none of them have been recorded in a dictionary. The words are introduced here for the first time.

Introduction

Adab al-Harb va al-Shaja'ah, written in the 7th century AH, is one of the most important books related to the etiquette of war. This book has 34 chapters: “but the title of this book does not fit with all of its chapters, and almost half of it is in politics of governance and has no connection with war and war tools” (Afshari, 2018, p. 19).

Adab al-Harb va al-Shaja'ah may be considered the most specialized book in the Persian language on the militarism subject, whose author deals with specific military issues by mentioning numerous historical stories. Considering that this book was written in the Indian subcontinent, it is full of Indian words, most of which are related to the military field; “Mobarakshah’s prose is very fluent and masterful, and his language is full of oriental elements of Iranian dialects, and for this reason, the remaining manuscripts of it, have many scribal errors” (Safa, 1990, p. 1170). Of course,

* Assistant Professor, Department of General Lessons and English Language, Shahrood University of Technology, Shahrood, Iran (Corresponding Author Email: h.pooladi@yahoo.com)

** Assistant Professor, Department of Persian Literature and the English Language, General Teaching Center, K. N. Toosi University of Technology, Tehran, Iran

the identity and meaning of many of them remain unknown until now; therefore, the authors have introduced, reviewed, and analyzed some of these words in this study.

Materials and Methods

This study is basic research about the words of *Adab al-Harb va al-Shaja'ah*. In the first step, many unknown words were extracted by examining and comprehensively studying the text of the book. In the next step, by exploring the sources, it was ensured that these words were not registered. In the next step, evidence and data were collected by a library study and scanning of various Persian texts, and also, using different corpus-oriented software and text-oriented corpora. Based on these findings and with the approach of examining the use of the word in the text and the context of the speech and logical reasoning, the meaning of these words was deduced and analyzed.

Research Findings

Parvin

It is a type of formation of the army against the enemy during war, and its name is derived from the constellation 'Parvin'.

JeggarAndaz

One of the special military units, who had used a type of weapon called 'Jeggar'.

Jowaldooz/Nimjovaldooz

'Jowaldooz' is a projectile weapon that was used in special Castle wars.

Chakh

It was a type of thick skin that was used to cover the shield and make sheaths for swords and knives and the like.

DahMarde

It is the name of the weapon that was used to open the Castle.

Bahram's Tailpiece

It is one of the three main methods of holding the Tailpiece of the Bow, which is attributed to Bahram Gur.

Shooshak/Sooshak

The word is a name of a kind of shield, which is made from soft and flexible tree horns.

Caruri

It refers to the name of a kind of Bow, which is attributed to 'Karur' (the name of a city near Sindh).

Karveh

It is the name of a tool that was used in special Castle wars.

Gazeh

According to the text of *Adab al-Harb va al-Shaja'ah*, it can be said that 'Gazeh' is the point of connection and locking of the arrow with the arrowhead.

MardGir

It was a spear with a crooked head that was used to grab and pull fighters down from the castle.

Semilunar

It is a type of formation of the army against the enemy during war, which is specific to Iranians and its name is derived from the shape of the new moon.

Unexplained Weapons

A number of words are mentioned in two groups for introduction and registration in dictionaries: a group of words whose meanings are clear from their appearance and name, and another group of words that, unfortunately, despite extensive searching in various sources, no information was found about them.

Conclusion

It can be said that most of the military words and terms of *Adab al-Harb va al-Shaja'ah* are related to the Indian subcontinent, which, although used in some Persian texts, have remained obsolete and abandoned today. The author is very creative in using these words. Moreover, despite the valuable

efforts of Soheili Khansari, the proofreader of *Adab al-Harb va al-Shaja'ah*, the publication of this book has many errors and its re-correction is clearly necessary.

Keywords: Adab al-Harb va al-Shaja'ah, Military Vocabularies and Terms, Dictionary, Persian Prose, Fakhr Modabber

Resources

Abedi, M. (Ed.) (2008). *Rozah al-Anwar of Khajooye Kermani*. Tehran: Written Heritage Research Center.

Afifi, R. (Ed.) (1972). *Farhang Jahangiri of Jamaluddin Anju*. Mashhad: University of Mashhad Press.

Afshar, I. (Ed.) (1965). *The rules of multiplication and division and the method of dividing water*. Tehran: Farhange Iran Zameen Publication.

Afshar, I. (Ed.) (2007). *Sufi Poems (of Sufi Mohammad Heravi)*. Tehran: Written Heritage Research Center; Secretariat of the Supreme Information Council.

Afshari, M., & Madaeni, M. (Ed.) (2002). *Fourteen treatises on Generosity and guilds*. Tehran: Cheshmeh Publication.

Afshari, M., & Moravveji, F. (Ed.) (2018). *Treatises of Archery; Ten treatises on arrow shooting and archery and warfare, with introductions, corrections and explanations*. Tehran: Cheshmeh Publication.

Al-e- Ahmad, J. (1954). *Orazan*. Tehran: Danesh Library Publication.

Al-e- Davoud, A. (1983). *Collection of Yaghma Jandaghi's works*. Tehran: Toos Publication.

Amid, H. (1980). *Amid Dictionary*. Tehran: Amir Kabir Publication.

Anzabinezhad, R. (Ed.) (1986). *Maqamat of Hamidi*. Tehran: Academic Publishing Center.

Arianpour, Y. (1978). *From Saba to Nima*. Tehran: Pocket Books Corporation.

Bahmanyar, A. (Ed.) (1938). *History of Beyhaq*. Tehran: Bongah Danesh Publication.

Bahr al-Uloomi, H. (Ed.) (1969). *Divan of Kamaluddin Ismail*. Tehran: Dehkhoda Bookstore.

Dabir Siyaghi, M. (Ed.) (1970). *Divan of Farrokhi*. Tehran: Zovvar Publication.

Dehkhoda, A. (1998). *Loghatnameh*. Tehran: University of Tehran Publications and Printing Institute.

Ejlali, A. (Ed.) (1994). *Divan of Ta'sir Tabrizi*. Tehran: Academic Publishing Center.

Farrokh, R. (Ed.) (1957). *Divan of Mokhtari Ghaznavi*. Tehran: Ali Akbar Elmi Press Institute.

Fayyaz, A. (Ed.) (1971). *History of Beyhaqi*. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad Press.

Hamedani, F., Glenn, W., & Merton, H. (Tr.) (2001). *Bible: Old Testament and New Testament*. Tehran: Asatir Publication.

Homaei, J. (Ed.) (1983). *Abu Rayhan Biruni's Al-Tafhim Le-Avail-e- Sanaat-e- Tanjim*. Tehran: Babak Publication.

Iqbal, M. (1954). *Rahat al-Sodur and Ayat al-Sorur in the history of Al -e- Saljuq*. Tehran: Amir Kabir Publication.

Islamic Council of Iran. (2002). *Nameh Baharestan*. No. 5, Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Council. Spring-Summer.

Jannati Attaei, A. (1971). Archery and Arrow shooting in Persian literature. *Journal of Historical Researches (Barrasihaye Tarikhi)*, 6(32), 241-276.

Kheiri (Shakib), R. (2019). *34 beautiful poems on the subject of prayer*. Quoted by the devotees of Imam Hadi (peace be upon him). Retrieved from: <http://www.fehadi.blogfa.com/post/8382>.

Mostowfi, A. (1998). *Narrative of my life: social and administrative history of the Qajar era*. Tehran: Zovvar Publication.

Nakhjavani, M. (Ed.) (1954). *Divan of Qatran*. Tabriz: Shafaq Printing House.

Natel Khanlari, P. (Ed.) (1974). *Samak Ayyar*. Tehran: Publications of Farhang-e- Iran Foundation.

Navaei, A. (Ed.) (2004). *Matla' Sa'dain va Majma' Bahrain*. Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.

Qazvini, M. T. (2002). *Akhtar newspaper*. Tehran: National Library of the Islamic Republic of Iran.

- Qazvini, M., & Modarres Razavi, M. (Ed.) (1956). *Al-Mo'jam Fi Ma'ayir Ash'ar al-Ajam*. Tehran: University of Tehran Publications and Printing Institute.
- Riyahi, M. (Ed.) (1990). *Alam Aray-e- Naderi*. Tehran: Elm Publication.
- Roshan, M., & Razavi Borqa'ei, H. (Ed.) (1982). *Sharaf al-Nabi*. Translated by Najmuddin Mahmood Ravandi. Tehran: Babak Publication.
- Sa'edlou, H. (2002). *Mafatih al-Arzaq or the key in ancient treasures*. Tehran: Association of Culture and Cultural Heritage.
- Sadoughi Saha, M. (Tr.) (1983). *Tahghigh Ma Lelhend*. Tehran: Publications of the Institute of Cultural Studies and Research.
- Safa, Z. (Ed.) (1960). *Darabnameh of Bighami*. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Safa, Z. (Ed.) (1967). *Darabnameh of Tarsousi*. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Safa, Z. (1990). *The history of literature in Iran*. Seventh Edition. Tehran: Ferdows Publication.
- Sahebi, M. (2013). Indian words in treatise of Toghra Mashhadi. *Lexicography*, 5(6), 351-358.
- Sharifi Sehi, M. (2020). Correction of some newly found poems of Osman Mokhtari and introduction of some of poems attributed to him. *Ayne-ye-Mirath (Mirror of Heritage)*, 67, 9-32.
- Soheyli Khansari, A. (Ed.) (1967). *Adab al-Harb va A-Shaja'ah (The Etiquettes of War and Courage)* Tehran: Iqbal Publication.
- Sotoudeh, M. (Ed.) (1965). *Ehya' al-Moluk*. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Tabatabaei Majd, Gh. (Ed.) (1994). *Safvat al-Safa*. Tabriz: with the help of the Ardabil Studies Board.
- Vahid Dastgerdi, H. (Ed.) (2006). *Ganjineh*. Tehran: Qatreh Publication.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره دوم (پیاپی ۵۸)، تابستان ۱۴۰۲، ص ۱۱۴-۱۰۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۰۸/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۳

https://rpll.ui.ac.ir/article_27505.html

(مقاله علمی)

واژگان نظامی نویافته و ناشناخته در آداب‌الحرب و الشجاعه

حمید پولادی،* حسین علیقلی‌زاده**

چکیده

آداب‌الحرب و الشجاعه اثری ارزشمند به زبان فارسی با موضوع نظامی و آداب جنگاوری است که در اوایل قرن هفت به نثری ساده و روان به رشته تحریر درآمد. این کتاب هم از نظر قدمت متن و هم از دید زبان‌شناسی اعتباری برجسته دارد و کهن‌ترین متن فارسی شناخته‌شده در موضوع نامبرده است؛ نیز با توجه به اینکه در شبه‌قاره هند تألیف شده است، واژه‌ها و اصطلاحات هندی دارد؛ بنابراین بدیهی است که توجه ویژه به این کتاب از نظر واژه‌شناسی و معنی‌شناسی ضرورتی انکارناپذیر دارد. با مطالعه کتاب با رویکرد واژه‌شناسی مشخص شد که بسیاری از واژه‌ها تاکنون ناشناخته باقی مانده و در هیچ منبعی درباره آنها توضیحاتی نیامده است؛ ولی به دلیل گستردگی اصطلاحات ناشناخته این کتاب، ثبت و بررسی همه آنها کاری زمان‌بر و دشوار است؛ بنابراین در این پژوهش، برخی از واژه‌های نظامی، استخراج، بررسی، معرفی و تحلیل می‌شوند. روش کار در مرحله اول، مطالعه آداب‌الحرب و الشجاعه و استخراج واژه‌های ناشناخته و ثبت‌نشده در حوزه مسائل گفته‌شده است. در مرحله بعد به روش مطالعه کتابخانه‌ای و جست‌وجو در پیکره‌ها و نرم‌افزارهای گوناگون مرتبط و با ابزار یادداشت‌برداری، شواهد موجود گردآوری شد. در مرحله نهایی، برخی از واژگان، بررسی و تحلیل شدند که درباره آنها توضیحاتی بیان می‌شود و هویت‌شان آشکار خواهد شد. برخی نیز به دلیل آشکاربودن معانی آنها یا نبود اطلاعات کافی، که بیش از پنجاه واژه است، فقط معرفی شدند. در کل، همه این واژه‌ها نویافته هستند و تاکنون هیچ‌یک در فرهنگ لغتی ثبت نشده‌اند و در اینجا برای نخستین بار معرفی می‌شوند.

واژه‌های کلیدی

آداب‌الحرب و الشجاعه؛ واژگان و اصطلاحات نظامی؛ فرهنگ لغت؛ نثر فارسی؛ فخر مدبر

* استادیار گروه دروس عمومی و زبان انگلیسی، دانشکده مدیریت و صنایع، دانشگاه صنعتی شاهرود، شاهرود، ایران (نویسنده مسئول)،

h.poladi@yahoo.com

** استادیار گروه ادبیات فارسی و زبان انگلیسی، مرکز آموزش‌های عمومی، دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی، تهران، ایران،

aligholizadeh@kntu.ac.ir

۱- مقدمه

آداب‌الحرب و الشجاعه نوشته محمد بن منصور، ملقب به مبارکشاه معروف به فخر مدبر یکی از مهم‌ترین کتاب‌های مربوط به آداب جنگ و جنگاوری است که در قرن هفتم هجری به نثر روان نگاشته شده است. این اثر با تصحیح احمد سهیلی‌خوانساری در ۱۳۴۶ ش. به چاپ رسید و ۳۴ باب دارد؛ «اما عنوان این کتاب با همه ابواب آن مناسبت ندارد و تقریباً نیمی از آن در سیاست مُدُن است و با جنگ و ابزارهای جنگی پیوندی ندارد. مبارکشاه فخر مدبر از باب یازدهم به بعد در این کتاب به ابزارهای جنگی و آداب جنگ پرداخته است» (ناشناس، ۱۳۹۷: ۱۹).

آداب‌الحرب و الشجاعه را شاید بتوان کهن‌ترین کتاب به زبان فارسی در موضوع یادشده دانست. این اثر با ذکر داستان‌های متعدد تاریخی، به طرح مباحث و موضوعات خاص و نادری می‌پردازد که در کمتر منابعی می‌توان اطلاعات مفیدی از آن به دست آورد؛ اگرچه در دوران ساسانی نیز از رساله‌هایی با این موضوع با عنوان «آیین‌نامک» به زبان پهلوی می‌توان سراغ گرفت که متأسفانه هیچ‌یک از آنها به دست ما نرسیده است.

این کتاب مانند برخی از رساله‌های تیراندازی فارسی، در شبه‌قاره هند تألیف شده و نویسنده به زبان هندی تسلط داشته است؛ به همین سبب سرشار از واژه‌های هندی است و متناسب با موضوع کتاب، بیشتر این واژه‌ها، مربوط به حوزه نظامی است؛ البته هویت و معنای بسیاری از آنها تاکنون شناخته نشده و در پرده‌ای از ابهام باقی مانده است: «نثر مبارکشاه بسیار روان و استادانه و زبانش پر از عناصر شرقی لهجات ایرانی است و به همین سبب نسخی که از آن باقی مانده، مقرون به اشتباهات بسیار ناسخان است» (صفا، ۱۳۶۹، بخش ۲، ج ۳: ۱۱۷۰). طرفه‌تر آنکه هیچ‌یک از فرهنگ‌نویسان به‌طور کامل و دقیق، این اثر ارزشمند را مطالعه نکرده‌اند و انبوهی از واژگان و اصطلاحات آن در هیچ فرهنگ لغتی به ثبت نرسیده است؛ بنابراین نویسندگان در این جستار به معرفی و بررسی و تحلیل برخی از واژگان نظامی پرداخته‌اند که شامل دو گروه است: الف) واژه‌هایی که درباره آنها اطلاعات و شواهدی ارائه شده است؛ ب) واژه‌هایی که معنای آنها یا از ظاهر واژه آشکار است و یا اطلاعاتی درباره آنها یافت نشد. در بررسی و ارائه توضیحات درباره این واژگان، از منابع مختلف متون فارسی از جمله متون ادبی و غیرادبی و فرهنگ‌های لغات فارسی تاحداً امکان بهره برده شد.

۱-۱ پرسش‌های پژوهش

آیا واژه‌های مدنظر در این پژوهش، پیشتر بررسی و معرفی شده‌اند؟ آیا شواهدی از دیگر متون فارسی برای این واژه‌ها می‌توان یافت؟ آیا امکان تعیین معنا و مفهوم برای این واژه‌های ناشناخته وجود دارد؟ تعداد واژه‌های ناشناخته در این موضوع، چقدر است و چه کلماتی را شامل می‌شود؟

۲-۱ ضرورت و هدف پژوهش

آداب‌الحرب و الشجاعه اثری تخصصی در حوزه جنگاوری و سرشار از واژگان خاص نظامی است که برای برخی از واژگان و ترکیبات به‌کاررفته در آن حتی نمی‌توان یک شاهد در متون فارسی یافت؛ بنابراین پژوهش بر روی واژگان این کتاب ضروری و مهم است. هدف اصلی این پژوهش معرفی برخی واژگان ناشناخته در حوزه جنگ‌افزار برای ثبت در فرهنگ‌های لغات و بررسی و تحلیل آنهاست که این کار، افزون‌بر غنابخشیدن به گنجینه واژگان ادب فارسی، هویت، فرهنگ و آداب پیشینیان را نمایان می‌کند؛ نیز در فهم کامل‌تر متون فارسی و

گره‌گشایی از برخی ابهامات آن، ما را یاری می‌رساند.

۳-۱ پیشینه پژوهش

درباره آداب‌الحرب و الشجاعه با وجود اهمیت شایان آن، تاکنون پژوهش جدی بسیاری صورت نگرفته است. فقط در چند حوزه محدود، مطالبی درباره این کتاب نوشته شده که به قرار زیر است: «نقد و بررسی کتاب آداب‌الحرب و الشجاعه» از محمد مدیری (۱۳۸۱) در تاریخ‌پژوهی؛ «فصلی در فرهنگ جنگ؛ نگاهی به کتاب آداب‌الحرب و الشجاعه» از منیژه عبداللهی (۱۳۸۷) در چیستا؛ «آیین و فرهنگ مقاومت ایرانی، نگاهی به کتاب آداب‌الحرب و الشجاعه نوشته مبارکشاه» از حسین نوین (۱۳۸۲) در کیهان فرهنگی؛ «تیر ۲» از مژگان صادقی (۱۳۹۳) در دانشنامه جهان اسلام؛ «مآخذشناسی برخی حکایت‌های آداب‌الحرب و الشجاعه» از سبزیان‌پور و پروانه (۱۳۹۳) در پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی؛ «آداب‌الحرب و الشجاعه و تصحیح آن» از عابدی و شوقی (۱۳۹۹) در ادب فارسی؛ «بررسی سبک‌شناسی آداب‌الحرب و الشجاعه» از مریم محمودی و همکاران (۱۴۰۰) در سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)؛ چنانکه پیداست، هیچ‌یک از این مقالات به‌روشنی به بررسی واژه‌ها و اصطلاحات نظامی این کتاب پرداخته‌اند و پژوهش حاضر، کاری جدی در این زمینه است.

۴-۱ روش پژوهش

این جستار، پژوهشی بنیادی درباره واژگان آداب‌الحرب و الشجاعه است. در مرحله نخست با بررسی و مطالعه فراگیر متن کتاب، واژگان ناشناخته بسیاری از این کتاب استخراج شد. در مرحله بعد با کاوش در منابع و فرهنگ‌های لغات، اطمینان حاصل شد که این واژه‌ها در هیچ‌کدام ثبت نشده است. در مرحله دیگر با مطالعه کتابخانه‌ای و یادداشت‌برداری از متون گوناگون فارسی و همچنین استفاده از نرم‌افزارهای مختلف پیکره‌محور و پیکره‌های متن‌محور، شاهد/ شواهد و اطلاعات گردآوری شد. براساس این یافته‌ها و با رویکرد بررسی کاربرد واژه در متن و بافت کلام و نیز استدلال منطقی، معنای این واژگان استنباط، تحلیل و ارائه شد.

۲- بحث و بررسی

۱-۲ پروین

نوعی آرایش لشکر در برابر دشمن به هنگام جنگ که توضیحات مشروح آن در شکل شماره یک آمده است. وجه تسمیه نام این مصاف از صورت فلکی «پروین» گرفته شده است: «چند ستاره درخشان در صورت فلکی ثور که از تعداد بسیاری ستاره تشکیل شده، ولی فقط شش ستاره آن با چشم دیده می‌شود که در یک جا به صورت خوشه‌ای جمع شده و با هم در فضا حرکت می‌کنند» (عمید، ۱۳۵۹: ذیل پروین). بر این اساس چنددستگی و مجزابدون در عین یک‌دستی اجزای سپاه، ویژگی این نوع آرایش است که با وجود استقلال، با هم حرکت می‌کردند: «صورت تعبیه و مصاف ترکی‌وار که خاقان در جنگ هیطلان بود این شکل را مصاف پروین خوانند» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۳۲۳).

مصاف «پروین» نام‌های دیگری هم داشته است. فخر مدبر در جای دیگری، از آن با نام «ترکی‌وار» یاد کرده که در مقابل «تاجیک‌وار» (نوع آرایش ایرانیان/ ساسانیان) قرار گرفته است: «بدانک تعبیه روز مصاف بر دو گونه

است: یکی «جوق جوق ترکی‌وار» و دیگرگونه «تاجیک‌وار» با میمنه و میسر و قلب و جناح و ساقه به رسم ساسانیان که پادشاهان عجم بودند» (همان: ۳۳۹). نویسنده *راحه‌الصدور* هم از این نوع مصاف با عنوان «گسسته» نام برده است: «صف گسسته آن زمان باید که سپاه تو همه سوار و سلاح‌دار بوذ در جای فراخ تا همه جوق جوق توانند ایستادن» (راوندی، ۱۳۳۳: ۲۱۸)؛ چنانکه از متن *راحه‌الصدور* پیداست، عبارت «جوق جوق» در توصیف این نوع مصاف، چنددستگی و گروه‌گروه بودن را نشان می‌دهد و نیز سواره‌بودن و سلاح‌دار بودن، ویژگی‌ای است که در شکل مصاف پروین (شکل شماره ۱) نیز آمده است.

صورت تعبیه مصاف ترکی‌وار که خاقان در جنگ هیطلان بود این شکل را مصاف پروین خوانند

شکل شماره ۱: مصاف پروین (برگرفته از: فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۳۲۳).

۲-۲ جگرانداز

«جگرانداز» در *آداب‌الحرب* مانند دیگر ترکیب‌های پیش از خود، از یگان‌های ویژه نظامی بوده است و صفت فردی است که از نوعی سلاح به نام «جگر» استفاده می‌کرده است. برای «جگر» و «جگرانداز» در این مفهوم، در هیچ‌کدام از متون فارسی شاهی یافت نشد: «و جرس بانان و خسک‌داران و منجیق‌داران و عراده‌داران و کمندحلقه‌اندازان و جگراندازان بر دست راست دارند» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۳۳۱).

برای دستیابی به معنای «جگر» تنها منبعی که مطالب آن راهگشاست، تحقیق *ما للهند بیرونی* است که در آن چندبار این کلمه با شکل‌های مختلف استفاده شده است. با توجه به شاهی از این کتاب، «چکر» سلاحی گرد و برنده بوده است که وقتی به هدف بخورد، آن را برمی‌درد: «و در [دست] دومی "چکر" و آن سلاح گرد برنده‌ای است که چون پرتابش کنند به هرچه که رسد آن را بردرد» (ابوریحان بیرونی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۸۵)؛ همچنین بنابه گفته بیرونی، این سلاح در دست بتی است موسوم به «چگرسوام» «یا دارنده "چگر" که گفتیم که از اسلحه است» (همان: ۸۸). در همین صفحه، این کلمه را به شکل «جکر» می‌نویسد که بر دست بت بشن قرار دارد (همان: ۸۸)؛ بنابراین «جگر» در متن *آداب‌الحرب*، صورت تغییر یافته «چکر / جکر / چگر» هندی است.^۱

۳-۲ جوال‌دوز / نیم‌جوال‌دوز

در کتاب از دو اصطلاح «جوال‌دوز» و «نیم‌جوال‌دوز» نام برده شده است: «تیر و ناوک و... و جوال‌دوز و

نیم‌جوال‌دوز همه بابت حصار است» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۲۴۱؛ نیز رک. همان: ۴۲۴ و ۴۲۵). در لغت‌نامه «جوال‌دوز» دو معنا دارد: ۱) سوزنی بزرگ که پارچه‌های ضخیم یا چیزهای سفت را با آن دوزند؛ ۲) کسی که جوال می‌دوزد (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل جوال‌دوز).

این واژه صرف‌نظر از کاربرد غیرنظامی و رایج آن، به دلیل تیزی، کاربرد نظامی نیز داشته است: «سر آن چون جوال‌دوز تیز بود» (محمدکاظم مروی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۷۷۲). با توجه به شواهد این کتاب، جوال‌دوز سلاحی پرتابشی است که در جنگ‌های مخصوص حصار استفاده می‌شده است: «سپاه ایران... حمله می‌کردند و دست بر تیغ و ناچخ... و جوال‌دوز... و کارد بردند» (طرسوسی، ۱۳۴۶، ج ۲: ۱۵۰). در کتاب ابن‌بزاز به کاربرد آن اشاره شده است: «در شروان چهل کس قلندر جمع شدند و تعصب و عداوت آغاز کردند که... ما به زخم جوال‌دوز، مریدان او را سوراخ‌سوراخ کنیم» (ابن‌بزاز، ۱۳۷۳: ۱۳۱)؛ همچنین چنانکه از شاهد کتاب *راحة الصدور* برمی‌آید، این سلاح برای زدن و زخمی کردن حیوانات جنگی نیز کاربرد داشته است: «بغدادیان جوال‌دوز می‌انداختند و اسپ و مرد را می‌زدند» (راوندی، ۱۳۳۳: ۳۴۶). «نیم‌جوال‌دوز» هم براساس همین تعریف «جوال‌دوز» استنباط می‌شود.

۲-۴ چخ

«چخ» در فرهنگ‌های لغات، از جمله در لغت‌نامه اینگونه تعریف شده است: «غلاف کارد و شمشیر و جز آن» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل چخ). معانی ذکرشده در فرهنگ‌های لغات براساس این بیت از عثمان مختاری است که تنها شاهد ذکرشده در این فرهنگ‌هاست: «ز چرم کرگدن سازند و یشک پیل از این پس چخ / که خام گاو و چوب بید خام آمد نگهبانش».

در *آداب‌الحرب* «چخ» نوعی سپر است که سه بار ذکر شده است: «باید که پیادگان را پیش کند با سپرهای فراخ و چخ و گروه با یک‌دیگر دریافته و تیراندازان پس سپرها نشسته تیر می‌زنند از شکاف و سواران ایستاده پس‌پشت پیادگان» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۳۷۳)؛ «و آنچه در حصار گشادن باید این است: ... نیزه مردگیر و سپر چخ و گروه و نیزه سردندانه و تخته‌های زیادتی...» (همان: ۴۲۳)؛ «بیلکش و نیم‌نیزه سلاح پیادگان است و کسانی که سپر چخ و گرده دارند و بر درهای حصار باشند» (همان: ۲۶۰).

بنابراین براساس متن *آداب‌الحرب* و بیت عثمان مختاری می‌توان گفت «چخ» پوست ضخیمی بوده است که از آن در پوشش سپر و ساختن غلاف شمشیر و کارد و مانند آن استفاده می‌کردند و «سپر چخ» نیز سپری بزرگ و فراخ بوده که از چخ درست می‌شده است تا محکم و نفوذناپذیر شود.

گفتنی است در نسخه‌های چاپی *دیوان عثمان مختاری* در بیت مدنظر به جای «چخ»، واژه «فخ» (مختاری غزنوی، ۱۳۴۱: ۲۴۰) و «آزین‌رخ» (همان، ۱۳۳۶: ۱۷۶) آمده است. همچنین شریفی‌صحی براساس ثبت این بیت در فرهنگ‌های لغات، «چخ» را بر ثبت مصححان ترجیح داده است (شریفی‌صحی، ۱۳۹۹: ۱۲).

با توجه به اینکه در چند فرهنگ لغت، ذیل واژه «چخ» بیت مدنظر از مختاری ثبت شده است و نیز وجود سه شاهد در متن *آداب‌الحرب* با عنوان سپر «چخ»، این دو نکته برای ما روشن می‌شود که ثبت فرهنگ‌نویسان برخلاف مصححان درست است و دوم اینکه به احتمال فراوان، منظور از «چخ» همان سپر چخ است که در *آداب‌الحرب* آمده است و مختاری شیوه ساخت سپر چخ را توضیح داده که از جلد فرآوری‌شده و ساخته‌شده از

پوست کرگدن و يشک [دندان بزرگ] فیل و مانند آن بوده است.

۲-۵ ده‌مرده

با توجه به متن *آداب‌الحرب*، «ده‌مرده» نام ابزاری است که در گشودن حصار به کار می‌رفته و برای استفاده از آن، به افراد زیادی (ده نفر) نیاز بوده است. به گمان نویسندگان از این ابزار برای شکستن یا فروریختن موانع، به‌ویژه در حصار بهره می‌برده‌اند. این معنا از دو راه درک می‌شود: یکی اینکه خود نویسنده به‌روشنی آن را جزو ابزاری برای گشادن حصار نام برده است؛ دوم آنکه خود واژه در آشکارکردن معنا خودبسنده است و بر آن دلالت دارد: «و آنچه در حصار گشادن باید این است... خرک و مترس و ده‌مرده و منجنيق و عراده گران...» (همان: ۴۲۳).^۲

۲-۶ شست بهرام

«شست بهرام / بهرامی» یکی از سه روش اصلی گرفتن شست کمان به‌همراه شست طاهری (منسوب به طاهر) و شست اسحاقی (منسوب به اسحاق) بوده است که منسوب به بهرام گور است: «اگر تیرانداز نیک باشد و کمان بلند و شست بهرام بدانند بر پیل آهنین و خود پولاد زند بگذرد» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۲۴۴). این سه تن از استادان برجسته و مشهور در فن کمانداری و تیراندازی بوده‌اند که نام آنها در *هدایه‌الرمی* آمده است: «بدانکه در هنر تیراندازی سه استادند یکی بهرام گور. دوم طاهر. سوم اسحاق. و هر سه استادان را در تیرانداختن شکلی علی‌حده از شست و مشت و ایستاد و جز آن است» (ناشناس، ۱۳۹۷: ۱۲۷). شیوه شست بهرام بدین شکل است: «اما شست بهرامی آن است که بر شکل... بیست و سه گیرند چنانچه در عقد انگشت می‌گیرند و در حساب کردن و شمردن چیزی؛ و آن چنان است که سر انگشت ابهام را میان انگشت سبابه و وسطی متصل بیخ این دو انگشت بدارد و خنصر و بنصر و وسطی را محکم بندد و سر انگشت شهادت را درون زه آرد» (همان: ۱۳۶-۱۳۷).

شاهدی دیگر برای شست بهرام: «بندگان اعلاحضرت اقدس پادشاهی که... به صیدافکنی... مشغول بودند، در اثنای شکار به پلنگ مهیب عظیم‌الجثه‌ای برخورد، بی‌محابا آن سبع خون‌آشام را به یک تیر صید شست قضاقد بهرامی فرموده‌اند» (محمدطاهر قزوینی، ۱۳۸۲، ج ۵: ۴۰۳۵).

۲-۷ شوشک / سوشک

«شوشک» در لغت‌نامه دهخدا در دو معنای زیر آمده است: «ساز چهارتار را گویند... جانوری است شبیه به کبک، اما از کبک کوچک‌تر باشد و آن را تیهو نیز خوانند» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل شوشک)؛ اما در *آداب‌الحرب*، نام نوعی سپر است: «سپر چوبین و سپر شوشک و سپر نیزه و سپر چخ و سپر کرگ و سپر خدنگ را پیکان مودودی باید» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۲۴۲). در *ارشاد‌الزراره* «شوشک» در معنای «شاخ تر باریک» به کار رفته است: «پیوند را... اگر نوچه باشد به شوشک جودانه یا توت پیچیده محکم سازند» (ابونصری هروی، ۱۳۴۴: ۲۳۶). این معنا در *اورازان* نیز آمده است: «شوشک: شاخه‌های باریک بید که با آن سبد می‌سازند» (آل‌احمد، ۱۳۳۳: ۴۸). همچنین «شوشه» در خسرو و شیرین نظامی هم مؤید این معناست: از آن دسته برآمد شوشه نار / درختی گشت و بار آورد بسیار. وحید دستگردی «شوشه» را به معنی «شاخه و نهال» (وحید دستگردی، ۱۳۸۵: ۲۰۱) نوشته است. با توجه به این توضیحات، شوشک نوعی سپر بوده که از شاخ تر و انعطاف‌پذیر درختان ساخته می‌شده است.

البته در *آداب‌الحرب* این واژه به‌شکل «سوشک» هم آمده است که به نظر می‌رسد تصحیف «شوشک» یا

اشتباه کاتبان یا مصحح کتاب بوده است: «و آنچه در حصار گشادن باید این است: ... سپر کرگ و سوشک و خفچه و خدنگ» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۴۲۴).

۸-۲ کروری

«کروری» نام کمانی منسوب به «کرور» در آداب‌الحرب است: «کمان بر چند نوع است: چاچی و خوارزمی و پروانچی و غزنیچی و لوهوری و کروری و هندوی و کوهی... کمان پروانچی و غزنیچی و لوهوری و کروری بابت تیراندازان اختیار است» (همان: ۲۴۲).

«کرور» بنابر نوشته فخر مدبر نام شهری نزدیک سند است (رک. همان: ۱۰۵ و ۴۸۳)؛ اما نام و موقعیت و ویژگی‌های جغرافیایی آن تاکنون در هیچ فرهنگ لغتی ثبت نشده است. ابوریحان بیرونی در التفهیم لأوائل صناعه التنجیم در شرح اقلیم‌های هفت‌گانه و شهرهای مربوطه آن از این شهر نام برده است: «اقلیم سیوم از مشرق زمین چین آغازد و اندر او دار مملکت چینیان است و میانه مملکت هندوان و تانیشر و قندهار و زمین سند و شهرهای مولتان و بهاتیه و کرور و کوه‌های افغانان تا زاولستان و والشتان و سیستان و کرمان و پارس» (ابوریحان بیرونی، ج ۲، ۱۳۶۲: ۱۹۹)؛ همچنین «کرور» در کتاب تحقیق ما للهند نیز آمده است (رک. همان، ج ۱: ۲۱۲).

علاوه بر نام نوعی کمان، «کروری» در زبان هندی در معنای دیگری نیز به کار رفته است: «امیرالأمرا، بزرگ بزرگان» (صاحبی، ۱۳۹۲: ۳۵۶؛ به نقل از: علیخان و بیات، ۱۳۸۸: ذیل «کرور»)^۳.

۹-۲ کروه

«کروه» با تلفظ‌های مختلف در لغت‌نامه در چند معنا یاد شده است؛ ولی این واژه در آداب‌الحرب در معنای متفاوتی به کار رفته است: «و آنچه در حصار گشادن باید این است: ... سپر چخ و کروه و نیزه سردندان و تخته‌های زیادتی...» (همان: ۴۲۳).

در روضة الأنوار ترکیبی به شکل «کروه‌کش» آمده است: «کروه‌کش بزم هوا و امل / جرعه‌چش جام دغا و دغل» (خواجوی کرمانی، ۱۳۸۷: ۱۰۰)؛ «کروه‌کش می‌کده مستی‌ایم / نیست کن مملکت هستی‌ایم» (همان: ۵۰).

دکتر عابدی درباره این واژه چنین نظر می‌دهند: «کروه‌کش: [گروه‌کش (؟)]، آن که کروه (سبوی) شراب را از خمخانه به مجلس شرابخواران می‌آورد، سبوکش. خواجو یک بار دیگر "کروه‌کش" را در بیت ۱۶۷۰ آورده است: ... "کروه" یا "کروه‌کش" را کتاب‌های لغت (لغت فرس اسدی، برهان قاطع، لغت‌نامه دهخدا) نیاورده‌اند. عجالتاً نخستین متنی که در آن به نوعی این کلمه را دیده‌ایم، منطق‌الطیر عطار است. در کهن‌ترین نسخه شناخته‌شده منطق‌الطیر... می‌خوانیم: ... هر یکی را کروه دردی به دست / هیچ دردی ناچشیده جمله مست. و چنانکه ملاحظه می‌شود بیت عطار نیز همان معنی "سبو، کوزه" را برای کروه تأیید می‌کند. نسخ متأخر منطق‌الطیر کروه را به کوزه تغییر داده‌اند» (همان: ۲۱۵).

در آداب‌الحرب، نویسندگان این واژه را یکی از ابزارهای حصارگشایی ذکر کرده است؛ به همین سبب هیچ‌کدام از معانی یادشده نمی‌تواند درباره این شاهد درست باشد. البته براساس ترکیب «کروه‌کش» در روضة الأنوار، شاید بتوان گفت که «کروه» ظرف بزرگی (برای جابه‌جایی آب یا خاک؟!) بوده است.^۴

۱۰-۲ گزه

«گزه» در فرهنگ‌های لغات چنین معنی شده است: «نوعی از تیر و پیکان» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل گزه)؛ اما توضیح دقیق و ملموسی از آن ارائه نشده و شاهدی هم برای آن نیامده است. به نظر می‌رسد تعریف لغت‌نامه بیشتر مطابق با «گر» است و دهخدا تمیزی بین این دو قائل نشده است. سهیلی خوانساری، مصحح *آداب‌الحرب*، در توضیح آن گفته است: «نوعی از تیر و کمان لیکن در اینجا چوب تیر بعد از پیکان اراده کرده است» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۵۳۴)؛ اما با توجه به شواهد کتاب *آداب‌الحرب*، این معانی دقیق و درست نیستند: «اگر جایی تیر گرو کمانگر نباشد، تیر را گزه بدانند و سوراخ داند کرد و پیکان داند نهاد» (همان: ۲۴۵). براساس این شاهد، گزه جزئی مجزا از پیکان است و نوعی پیکان، تیر یا کمان نیست: «هر استخوانی که چرب باشد، زهرناک باشد؛ چون مدتی برآید از آن بر مثل پیکان تراشند و در گزه نهند و هرگاه که بخواهند انداخت، سر آن بر جایی زنند تا قطره‌ای از آن جدا شود» (همان: ۲۴۳-۲۴۴).

در شاهد دیگری از همین کتاب ویژگی برگشت‌ناپذیری تیر به دلیل داشتن گزه بارزتر است: «و تیر هندوی را بیشتر شاخ‌ها باشد در گزه و جنبان اگر از آن زخم یابد چون تیر بشکند بیشتر پیکان به سبب شاخ‌ها بماند و در کشیدن آن نیک رنج بیند و بیشتر زهرآلود کنند» (همان: ۲۴۳). این ویژگی باعث جایگزین شدن بیشتر پیکان در هدف می‌شده است: «بر بیغولۀ چشم تیری رسید چنانکه از پس قفا تا گزه بگذشت و تیر را از پس قفا بیرون کشیدند که از پیش میسر نشد» (همان: ۴۸۴). به همین دلیل است که در تیرهای گزه‌دار پیکان را زهرآلود می‌کردند تا به واسطهٔ دیرماندن پیکان در بدن فرد، باعث مرگ وی شود؛ بنابراین با توجه به توضیحات یادشده، می‌توان گفت گزه محل اتصال و چفت‌شدن پیکان با چوب تیر بوده است.

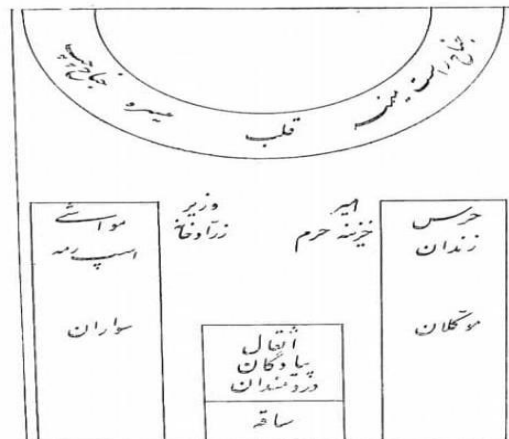
۲-۱۱ مردگیر

«مردگیر» نوعی نیزه در *آداب‌الحرب* است: «و آنچه در حصار گشادن باید این است: ... نیزهٔ **مردگیر** و سپر چنخ و کروه و ...» (همان: ۴۲۳). در فرهنگ‌های لغات در معنای «سلاحی است که سرکج بود مانند چوگان. آن را مردآهنگ نیز گویند. مردم‌انداز» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مردگیر)؛ بنابراین با توجه به متن *آداب‌الحرب* می‌توان گفت «مردگیر» نیزه‌ای با سری کج بوده است که برای گرفتن و پایین‌کشیدن مبارزان از حصار و مانند آن استفاده می‌شده است.^۵

۲-۱۲ هلالی

نوعی آرایش لشکر در برابر دشمن به هنگام جنگ که تصویر آن در شکل شمارهٔ سه آمده است. «هلالی» نوعی مصاف است که ایرانیان پارسی‌زبان بر این شکل لشکر می‌آراستند: «صورت مصاف پادشاهان عجم پارسی‌وار و این را مصاف هلالی خوانند و این شکل مصاف، افریدون کرده بود با ضحاک» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۳۲۴) و نامش را از شکل ماه نو گرفته‌اند: «و صورت تعبیه بر شکل ماه نو باید که باشد و آن را **هلالی** خوانند» (همان: ۳۴۰). این مصاف در *راحة‌الصدور* با نام «مقوس» ذکر شده است: «اگر در سپاه دشمن مبارزی بوذ از لشکر خود جمعی را برگزیند که در مقابل وی دوانند و هر کجا روذ دانند و شوکت او از لشکر باز دارند و صف بزدین وقت **مقوس** باید» (راوندی، ۱۳۳۳: ۲۲۰). در این نوع آرایش لشکر، میمنه، قلب و میسره در پیشاپیش سپاه قرار می‌گرفته است:

صورت مصاف پادشاهان عجم یارسی و ارواین را مصاف هلالی خوانند و این شکل مصاف افریدون کرده بود با ضحاک

شکل شماره ۳: مصاف هلالی (برگرفته از: فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۳۲۴)

۲-۱۳ جنگ‌افزارهای بدون توضیحات

در این بخش دو گروه از واژگان برای معرفی و ثبت در فرهنگ‌های لغات ذکر شده‌اند: گروهی از واژه‌ها که از ظاهر و نامشان، معانی آنها مشخص است؛ مانند کمان خوارزمی، زوبین‌دار و زنجیر سرکژک؛ گروه دیگر واژه‌هایی است که متأسفانه با وجود جست‌وجوی فراوان در منابع مختلف، هیچ اطلاعاتی از آنها یافت نشد؛ مانند تراوته، بنیر و منجیق دیو که در پژوهشی مستقل، این واژگان دوباره بررسی خواهد شد.

انواع شمشیر: روسی؛ خزری؛ فرنگی؛ شاهی؛ علایی [ن.ب. عدایی]؛ کشمیری؛ تراوته؛ مقبرومان [ن.ب. مقبرومان؛ مقیزومان]؛ موج دریا؛ باخری؛ سورمان؛ تورمان؛ بناه (ص ۲۵۹)؛ **انواع منجیق:** عروس^۷ و دیو و غوری‌وار و روان (ص ۴۲۴)؛ **انواع عراده:** گران (ص ۴۲۳ و ۴۲۴)؛ خفته (ص ۴۲۳ و ۴۲۴ و ۴۲۷)؛ یک‌روی و گردان و روان (ص ۴۲۷)؛ **یگان‌های ویژه:** عراده‌دار (ص ۳۳۱)؛ **کمندحلقه‌انداز** (ص ۳۳۱)؛ عراده‌انداز (ص ۴۲۵)؛ **جوال‌دوزانداز** (ص ۴۲۵)؛ زوبین‌دار (ص ۳۳۹)؛ **ناچخ‌دار** (ص ۳۳۹)؛ **انواع انگستوانه:** ترکی‌وار و غازی‌وار و میری‌وار (ص ۲۴۵)؛ **انواع نیزه:** سردندانه (ص ۴۲۳)؛ سمیری (ص ۲۶۱)؛ **انواع سپر:** چوبین و خدنگ و نیزه (ص ۲۴۲)؛ خفچه (ص ۴۲۴)؛ **انواع کمان:** خوارزمی و کوهی و پروانچی و هندی و غزنیچی؛ لوهوری (ص ۲۴۲)؛ **انواع مصاف:** تاجیک‌وار (۳۳۹)؛ ترکی‌وار (۳۳۹)؛ دال (۳۲۵)؛ **جنگ‌افزارهای متفرقه:** کنب سرچنگال (ص ۴۲۳)؛ زنجیر سرکژک (ص ۴۲۴)؛ افتک (ص ۲۴۱)؛ ملخک (ص ۲۴۱)؛ بیلکش (ص ۲۶۰)؛ بیلکش (ص ۴۷۳)؛ جواحه (ص ۲۶۲)؛ شیلو [ن.ب: شیلول] (ص ۴۲۵)؛ بنیر (ص ۴۲۵)؛ جکلیها ارهت [ن.ب. جکلیها لرهب؛ جکلیها ازهت] (ص ۴۲۴)؛ جیورک (ص ۱۴۷ و ۲۶۳ و ۲۵۶)؛ **دیوارکن** (ص ۲۶۳ و ۴۲۳ و ۴۲۴)؛ **چک** (ص ۴۶۶ و ۴۷۲)؛ **تیر حصار** (ص ۲۴۱ و ۲۴۲)؛ ^{۱۶}.

۳- نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش عبارت است از:

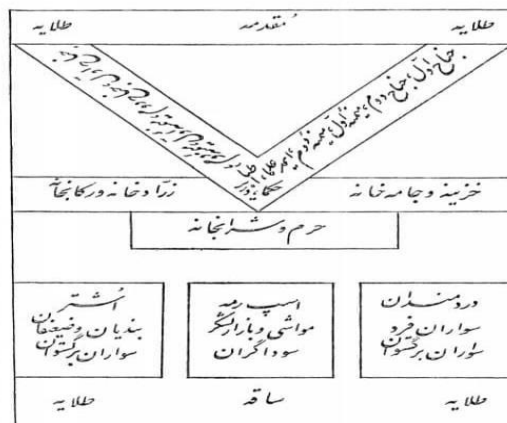
- نویسنده در کاربرد واژگان و اصطلاحات نظامی، خلاقیت خاصی دارد و درباره جنگ‌افزارهایی که در متون فارسی مجال بروز کمتری یافته‌اند، جزئی‌ترین مسائل را برای مخاطب تبیین می‌کند.
- *آداب‌الحرب و الشجاعه* واژه‌ها و اصطلاحات نظامی زیادی دارد که از نظر موضوع و قدمت دارای ارزش و اعتباری بس درخشان است و منبع غنی و ارزشمندی برای مطالعه از جنبه واژه‌شناسی و زبان‌شناسی است.
- بیشتر واژگان نظامی این کتاب مربوط به شبه‌قاره هند است که اگرچه در برخی متون فارسی کاربرد داشته، امروزه مهجور شده‌اند و به دلیل ثبت‌نشدن آنها در فرهنگ‌های لغات، برای ما ناشناخته‌اند.
- با وجود زحمات‌های ارزشمند مصحح *آداب‌الحرب و الشجاعه*، چاپ این کتاب دارای اشکالات متعددی است و تصحیح و تحشیه آن ضرورتی آشکار دارد.
- در این پژوهش دوازده واژه نظامی تحلیل شد و با جست‌وجو و پژوهش در منابع مختلف، شواهدی به دست آمد و برای نخستین‌بار هویت آنها آشکار شد. همچنین علاوه بر آنها، بیش از پنجاه واژه نظامی ارزشمند دیگر، برای معرفی و ثبت در فرهنگ‌های لغات و غنی‌کردن دایره واژگان فارسی در اینجا ثبت شد.

پی‌نوشت

۱. **جگرانداز** در کاربرد دیگر، صفتی برای شخص، شیء و غیره است؛ مانند تیر و شمشیر که در مفهوم مجازی به معنای «شخص، شیء و غیره» که نابودکننده و ازبین‌برنده جگر است» به کار رفته است: «تیر دل‌دوز **جگرانداز** را / سینۀ پرکینه‌ای چون رد کند» (ابن‌یزاز، ۱۳۷۳: ۳۶۱). بیتی از رضا خیر «شکیب»، شاعر معاصر، مؤکد این معناست و در آن، «جگرانداز» را صفت «داغ» آورده است: «در حوالی تو صد چشمه پاک است و زلال / و من و این همه داغ **جگرانداز**، نماز» (خیری (شکیب)، ۱۳۹۸).
۲. افزون‌بر معنای یادشده، این واژه معانی زیر را نیز براساس شواهدی از متون فارسی داراست:
معنای نخست: (مجاز) خیلی زیاد و پرقدرت: «**ده‌مرده** آب از جوی مذکور در پایان پل باباکمال نظره بسته جهت عامه مسلمین... و هفت حجر طاحونه بر آب مذکور دایر ساخته» (ابونصری هروی، ۱۳۴۴: ۱۱)؛ «**داده ده‌مرده** جواب ارچه تن تنها [بود]» (صوفی محمد هروی، ۱۳۸۶: ۹۳).
- معنای دوم: به‌صورت کامل و جامع: «سازش رخت تیمار از دل بیمار **ده‌مرده** بر در افکند و چاراسبه بر خر بست» (یغما، ۱۳۶۲، ج ۲: ۱۰۹).
- معنای سوم: شدید و محکم؛ عمیقاً: «دختری درغایتِ حُسن و جمال در حلقهٔ اسیران بود... که دل طفل صغیر **ده‌مرده** بر او جنبیدی و خاطر افسردهٔ شیخ کبیر به‌هوای جوانی بر او چمیدی» (آرین‌پور، ۱۳۵۷، ج ۱: ۵۹؛ نیز رک. یغما، ۱۳۶۲، ج ۲: ۱۷۶).
- معنای چهارم: با تمام وجود؛ از صمیم دل: «ای شاه، باید که تو در میدان باشی که پهلوانان چون تو را ببینند اگر مردی باید کردن، **ده‌مرده** کنند» (ارجانی، ۱۳۵۳، ج ۵: ۵۵۷)؛ «ادرار روان اشک در وجه من است / و اجرای غمت همی‌خورم **ده‌مرده**» (کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸: ۸۲۵).
۳. واژه «**کروری**» به‌صورت جمع (کروریان) در همین معنی در رسائل طغرای مشهدی نیز آمده است: «**راجه** خشک‌سال پر گنات خرمی را متصرف شده بود و کروریان قوای نباتی را عمل نمی‌داد» (صاحبی، ۱۳۹۲: ۳۵۶).
۴. همچنین افزون‌بر این معنا، «**کروه**»، در معنای «نام یکی از اعضای بدن برخی از چهارپایان که خوردن آن مکروه

- یا حرام است» به کار رفته است: «گفته‌اند که در گوسفند... آنچه مکروه است: رگ و پی و کروه و سپرز و مزه و خصیه و گوشه دل» (ناشناس، ۱۳۸۱: ۱۹۴)؛ همچنین در این معنا، ر.ک. نوری، ۱۳۸۱، ج ۱: ۸۰.
۵. افزون‌بر معانی ذکرشده، «مردگیر» در این معانی نیز به کار رفته است:
- معنای نخست: (صفت انسان) کسی که دارای قدرت تسلط و غلبه است: «مردان مردگیر و شیران نر/ روز نبردکردن و روز شکار» (فرخی، ۱۳۴۹: ۹۶).
- معنای دوم: (صفت حیوان) سرکش و چموش که سواری نمی‌دهد: «مرا شتری مردگیر است و کس را یارا نیست که نزدیک او رود و مهار در بینی او کند» (خرگوشی، ۱۳۶۱: ۱۷۸).
۶. شماره صفحات در این بخش در آداب‌الحرب و الشجاعه از فخر مدبر (۱۳۶۴).
۷. از میان انواع منجنیق‌های ذکرشده، فقط برای «عروس» شواهدی یافت شد: «لشکر منصور به ترتیب منجنیق و عراده و عروسک اشتغال نمودند» (عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۸۳، ج ۱، ق ۲: ۶۲۵؛ نیز، ر.ک. بیغمی، ۱۳۳۹، ج ۱: ۳۷۴).
۸. همچنین در این شاهد: «و چند دانه طپانچه سنگ‌چخماقی قدیمی که در انبار پیدا کرده و آن‌ها را در قنطاق عراده‌دار نصب کرده» (مستوفی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۳۵۱).
۹. نیز در این متن: «بانصر و بوالحسن خلف با عراده‌انداز گفتند پنجاه دینار و دو پاره جامه بدهیم اگر اوکار را برگردانی» (بیهمی، ۱۳۵۰: ۶۰۵).
۱۰. نیز در این شاهد: «اندک‌مایه روزگار برآمد که طغرل... بردست نوشتکین زوبین‌دار کشته آمد» (بیهمی، ۱۳۱۷: ۱۷۸؛ نیز ر.ک. قطران تبریزی، ۱۳۳۳: ۴۹۴).
۱۱. همچنین در شاهد زیر: «طراز چهارم... در صفت... کمان‌دار و صفت تیغ‌زن و صفت مبارزان ناچخ‌دار و صفت مبارزان تیرانداز...» (مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۱: ۱۱۱).
۱۲. نوعی از آرایش لشکر در برابر دشمن به هنگام جنگ که نوع مصاف اسکندر با دارا بوده است و نام آن، همانگونه که از شکل شماره دو پیداست، از شکل ظاهری حرف «د» برگرفته شده است: «صورت تعبیه مصاف رومیان که ذوالقرنین با دارا کرد و این شکل را مصاف دال خوانند» (همان: ۳۲۵).

صورت تعبیه مصاف رومیان که ذوالقرنین با دارا کرد و این شکل را مصاف دال خوانند

شکل شماره ۲: مصاف دال (برگرفته از فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۳۲۵)

۱۳. از ریشه و کاربرد «جیورک» هیچ اطلاعاتی در دست نیست: «گرز و چاک و خودشکن و بلکاتکینی بابت کسانیا است که... و بر کسانیا که کار بندند که جوشن و خفتان و زره و جیورک دارند» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۲۶۳)؛ «و کمان و زره و جوشن و خود و برگستوان و جیورک و خفتان و ساعدین و ساقین و برقع» (همان: ۱۴۷). با توجه به دو شاهد مذکور در

این کتاب، سهیلی آن را اینگونه تعریف می‌کند: «ظاهراً جامه‌ای خاص بوده که زیر زره می‌پوشیده‌اند» (همان: ۵۲۴). نویسنده در جای دیگری هم آن را به کار برده است (رک. همان: ۲۵۶).

۱۴. براساس متن *آداب‌الحرب و الشجاعه*، «دیوارکن» نام ابزاری است برای رخنه‌کردن در دیوار که در گشودن حصار به کار می‌رفته است. «خرک» ابزار دیگری شبیه به «دیوارکن» است که به همراه آن ذکر شده است: «ابزاری که بدان دیوار را رخنه کنند» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل خرک): «و آنچه در حصار گشادن باید این است: ... و **خرک** و مترس و ده‌مرد و منجیق و عراده‌گران و عراده‌خفته و **دیوارکن** و...» (همان: ۴۲۳؛ نیز رک. همان: ۲۶۳ و ۴۲۴). همچنین در معنای «ویرانگر و تخریب‌کننده» نیز آمده است: «چه سیلاب گردید **دیوارکن** / که در زیر دیوار نفکند تن» (تأثیر تبریزی، ۱۳۷۳: ۲۰۶؛ نیز رک. کتاب مقدس: عهد عتیق، ۱۳۸۰: ۱۲۳۸).

۱۵. «چک» نوعی سلاح پرتابشی است که در *آداب‌الحرب* از آن یاد شده و نویسنده خود توضیحات کاملی درباره آن ارائه کرده است: «چک آهنی باشد گرد و بر مثل آیینۀ بزرگ میان‌سوراخ چنانکه دست و بازو درون توان کرد و کرانه بیرون او به مثل شمشیر تیز باشد در بازی‌کردن و بر بالانداختن بدان سوراخ بگیرند و اگر سوراخ نباشد در گرفتن بر هر جا که رسد چون از بالا فرود آید دو نیم کند و نیک عجایب و نادر ساخته‌اند که اگر خصم غافل باشد از پس یا از پیش یا از پهلو هر کجا که انداختند سر از تن جدا گردد» (همان: ۴۷۲-۴۷۳)؛ برای دیدن شاهد دیگر در همین منبع، رک. فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۴۶۶.

۱۶. نوعی تیر با پیکانی مخصوص که همچون تیر ناوک و پرتابی در جنگ‌های حصار به کار می‌رفته و به‌صورت دوسویه (از حصار به مهاجم و از مهاجم به حصار) استفاده می‌شده است: «تیر پرتابی و حصار را پیکان غلوله و ماهی‌پشت و سه‌سو باید» (همان: ۲۴۲)؛ «تیر و ناوک... همه بابت حصار است و در این جای‌گاه‌ها به کار شود» (همان: ۲۴۱)؛ همچنین تنها شاهدهی از متون فارسی که در آن به‌صراحت از تیر حصار نام برده، در *احیاءالملوک* است: «بالاخره ملک محمودی با جمعی پیش آمده به ضرب **تیر حصار** فاصله لشکر ترکان را برهم شکسته» (شاه‌حسین بن غیاث‌الدین محمد، ۱۳۴۴: ۳۵۵)؛ همچنین برای کاربرد تیر ناوک در جنگ حصار، رک. فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۲۴۷.

منابع

- آرین‌پور، یحیی (۱۳۵۷). *از صبا تا نیما*، جلد اول، ۳ جلد، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- آل‌احمد، جلال (۱۳۳۳). *اورازان*، تهران: کتابخانه دانش.
- ابن‌بزاز، توکل بن اسماعیل (۱۳۷۳). *صفوة‌الصفءا*، مقدمه و تصحیح غلام‌رضا طباطبایی‌مجد، تبریز: غلامرضا طباطبایی‌مجد، به‌همت هیئت اردبیل‌شناسی و با کمک مادّی و معنوی دانشگاه آزاد اسلامی و صندوق قرض‌الحسنه مهدیه اردبیل.
- ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۶۲/۱). *تحقیق ما للهند*، ترجمه منوچهر صدوقی سها، جلد اول، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۶۲/۲). *التفهیم لأوائل صناعة التنجیم*، با تصحیح و مقدمه جلال‌الدین همایی، تهران: بابک.
- ابونصری هروی، قاسم بن یوسف (۱۳۴۴). «قواعد ضرب و قسمت و طریق تقسیم آب»، *فرهنگ ایران‌زمین*، ج ۱۳، به‌تصحیح ایرج افشار، تهران: فرهنگ ایران زمین، ۲۹-۶۷.
- ارجانی، فرامرز بن خداداد (۱۳۵۳). *سمک عیار*، با مقدمه و تصحیح پرویز ناتل‌خانلری، جلد پنجم، تهران: بنیاد فرهنگ

ایران.

بیغمی، محمد بن احمد (۱۳۳۹). *داراب‌نامه*، با مقدمه و تصحیح و تعلیقات ذبیح‌الله صفا، ج ۱، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۵۰). *تاریخ بیهقی*، با تصحیح علی‌اکبر فیاض، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
بیهقی، علی بن زید (۱۳۱۷). *تاریخ بیهقی*، به‌کوشش احمد بهمینیار، تهران: بنگاه دانش.
تأثیر تبریزی، میرزا محسن (۱۳۷۳). *دیوان*، تصحیح امین‌پاشا اجلالی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
جمال‌الدین انجو، حسین بن حسن (۱۳۵۱). *فرهنگ جهانگیری*، جلد ۱، دکتر رحیم عقیفی، جلد ۳، مشهد: دانشگاه مشهد.

جتی عطایی، ابوالقاسم (۱۳۵۰). «کمانداری و تیراندازی در ادبیات فارسی»، *بررسی‌های تاریخی*، سال ۶، (۳۲)، خرداد و تیر، ۲۴۱-۲۷۶.

حمیدالدین بلخی، عمر بن محمود (۱۳۶۵). *مقامات حمیدی*، به‌اهتمام رضا انزابی‌نژاد، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
خرگوشی، عبدالملک بن محمد (۱۳۶۱). *شرف‌النبی*، ترجمه نجم‌الدین محمود راوندی، تصحیح و تحشیه از محمد روشن و حسین رضوی برقی، تهران: بابک.

خواجه‌ای کرمانی، محمود بن علی (۱۳۸۷). *روضه‌الأنوار*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

خیری (شکیب)، رضا (۱۳۹۸). «۳۴ شعر زیبا با موضوع نماز»، به‌نقل از *فدائیان امام هادی علیه‌السلام* در:
<http://www.fehadi.blogfa.com/post/8382>
دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*، دوره پانزده‌جلدی، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران با همکاری انتشارات روزنه.

راوندی، محمد بن علی (۱۳۳۳). *راحه‌الصدور و آیه‌السرور در تاریخ آل سلجوق*، به‌سعی و تصحیح محمد اقبال، به‌انضمام حواشی و فهارس و توضیحات لازم از مجتبی مینوی، تهران: امیرکبیر - کتاب‌فروشی تأیید اصفهان.
شاه‌حسین بن غیاث‌الدین محمد (۱۳۴۴). *احیاء‌الملوک*، به‌اهتمام منوچهر ستوده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
شریفی‌صحی، محسن (۱۳۹۹). «تصحیح برخی اشعار نویافته از عثمان مختاری و معرفی شماری از اشعار منسوب به او»، *آینه میراث*، شماره ۶۷، ۹-۳۲.

شمس قیس رازی، محمد بن قیس (۱۳۳۵). *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، تصحیح علامه محمد بن عبدالوهاب قزوینی و مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.

صاحبی، سید محمد (۱۳۹۲). «واژه‌های هندی در رسائل طغرای مشهدی»، *فرهنگ‌نویسی*، شماره ۵ و ۶، ۳۵۱-۳۵۸.
صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*، بخش دوم، ج ۳، تهران: فردوس، چاپ هفتم.
صوفی محمد هروی (۱۳۸۶). *دفتر اشعار صوفی*، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب: دبیرخانه شورای عالی اطلاع‌رسانی.

طرسوسی، ابوطاهر بن حسن (۱۳۴۶). *داراب‌نامه*، جلد ۲، به‌کوشش ذبیح‌الله صفا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
عبدالرزاق سمرقندی، عبدالرزاق بن اسحاق (۱۳۸۳). *مطلع سعیدین و مجمع بحرین*، جلد ۱، قسمت دوم، به‌اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

عمید، حسن (۱۳۵۹). *فرهنگ عمید*، تهران: امیرکبیر، چاپ چهاردهم.

فخر مدبر، محمد بن منصور (۱۳۴۶). *آداب‌الحرب و الشجاعه*، به‌تصحیح احمد سهیلی‌خوانساری، تهران: اقبال.

- فرخی، علی بن جولوغ (۱۳۴۹). *دیوان حکیم فرخی سیستانی*، با مقدمه و حواشی و تعلیقات، به‌کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوآر.
- قطران، ابومنصور (۱۳۳۳). *دیوان حکیم قطران تبریزی*، به‌کوشش محمد نخجوانی، تبریز: چاپخانه شفق.
- کتاب مقدس: عهد عتیق و عهد جدید (۱۳۸۰). ترجمه فاضل‌خان همدانی، ویلیام گلن، هنری مرتن، ۲ جلد در ۱ مجلد، تهران: اساطیر.
- کمال‌الدین اسماعیل، اسماعیل بن محمد (۱۳۴۸). *دیوان*، به‌اهتمام حسین بحرالعلومی، تهران: کتاب‌فروشی دهخدا.
- مجلس شورای اسلامی ایران (۱۳۸۱). نامه بهارستان، شماره ۵، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، سال سوم، شماره اول، بهار-تابستان.
- محمدطاهر قزوینی (۱۳۸۲). روزنامه اختر، جلد پنجم (سال سیزدهم - چهاردهم)، مدیر: محمدطاهر قزوینی، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- محمدکاظم مروی (۱۳۶۹). *عالم‌آرای نادری*، جلد دوم، به‌تصحیح و با مقدمه و توضیحات دکتر محمدامین ریاحی، ۳ جلد، تهران: نشر علم.
- مختاری غزنوی، عثمان بن عمر (۱۳۳۶). *دیوان حکیم مختاری غزنوی*، به‌کوشش رکن‌الدین همایون‌فرخ، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۷۷). *شرح زندگانی من: تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه*، جلد ۱، ۳ جلد، تهران: زوآر.
- ناشناس (۱۳۸۱). *چهارده رساله درباب فتوت و اصناف*، به‌تصحیح مهران افشاری و مهدی مدائنی، تهران: چشمه.
- ناشناس (۱۳۹۷). *رساله‌های تیراندازی؛ ده رساله در تیراندازی و کمانداری و جنگاوری*، با مقدمه، تصحیح و توضیح افشاری، مهران و مروجی، فرزاد، تهران: چشمه.
- نوری، محمدیوسف (۱۳۸۱). *مفاتیح الارزاق یا کلید در گنج‌های کهن*، جلد ۱، به‌کوشش هوشنگ ساعدلو و همکاری مهدی قمی‌نژاد، ۳ جلد، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- وحید دستگردی، حسن (۱۳۸۵). *گنجینه حکیم نظامی گنجه‌ای*، به‌کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.
- یغما، ابوالحسن بن ابراهیم قلی (۱۳۶۲). *مجموعه آثار یغمای جندقی (مکاتیب و منشآت)*، جلد ۲، به‌تصحیح و اهتمام علی آل‌داوود، تهران: توس.